

ОСОБЛИВОСТІ СИТУАТИВНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ТВОРЧО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми ситуаційної саморегуляції з позиції суб'єктно-ціннісного підходу. Представлена структура ситуаційної саморегуляції, продемонстровано механізм формування нових ціннісних диспозицій суб'єкта, показані функціональні відмінності поведінки пересічних і творчо обдарованих осіб.

Ключові слова: ситуаційна саморегуляція, особистісні цінності, особистісні диспозиції, рефлексія, досвід, життєва ситуація, творча обдарованість.

Постановка проблеми. Дослідження проблеми творчої обдарованості пов'язані із пошуком її основних чинників і реконструкцією механізмів саморегуляції, що забезпечують ефективну дію внутрішніх ресурсів суб'єкта діяльності. Вивчення механізмів саморегуляції дозволяє встановити місце диспозиційних характеристик і ситуаційних чинників творчої обдарованості, що надає додаткові можливості для її розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психології саморегуляція розглядається як складне багатоаспектне уміння суб'єкта будувати і керувати власною активністю, спрямованою на соціальну адаптацію та розвиток [2; 9]. Механізмами саморегуляції є різноманітні психофізіологічні і психічні процеси – від безумовно-рефлекторних актів до вищих свідомих психічних функцій. На несвідомому рівні саморегуляції суб'єкт керується ментальними програмами («життєвий сценарій», «психологічна гра»), які створені у ранньому онтогенезі і через дію психологічних захистів не піддаються раціональному контролю.

Більш докладно розглянемо свідомий рівень саморегуляції, оскільки саме високий рівень усвідомлення власної активності визначає успішність певного виду діяльності. Високий рівень сформованості регулятивних функцій та гармонійність цілісного процесу саморегуляції зумовлюють вищий рівень адаптації суб'єкта до діяльності [3]. Сформованість і цілісність процесу саморегуляції можливі лише на рівні свідомого контролю, оскільки дозволяють передбачати результати діяльності, планувати й коригувати дії. О.О. Конопкін визначає усвідомлену саморегуляцію, як системно організований процес внутрішньої психічної активності людини з побудови та керування різними видами і формами довільної активності, яка реалізується у досягненні поставленої мети [2]. Зауважимо, що вивчення психологічних особливостей процесу саморегуляції діяльності можливе тільки в межах включення в поле аналізу життєвої ситуації [6]. Саморегуляція визначається не тільки окремими диспозиційними характеристиками суб'єкта та їх узгодженою системою, але й впливом загальної життєвої ситуації та актуальними обставинами, які встановлюють певні об'єктивні обмеження і пропонують можливості для прояву суб'єктної активності. Життєва

ситуація – це завжди ситуація суб'єкта з його унікальною оцінкою подій і логікою дій [1; 4]. В якості вихідного положення звернемось до тези О.Л. Музики, який, досліджуючи ціннісну регуляцію діяльності, зазначає: «Для людини життєва ситуація завжди представлена її суб'єктивною моделлю, рівень складності й достовірності якої залежить від структурних і змістових компонентів організації її ціннісної свідомості» [6, с. 8].

Проблема вивчення ситуаційної саморегуляції полягає у дослідженні динаміки ціннісно-мотиваційної сфери суб'єкта в умовах прийняття і розгортання соціальної взаємодії. Ми здійснили спробу дослідити особливості саморегуляції творчо обдарованих і пересічних осіб із метою встановлення структурно-функціональних відмінностей їх поведінки у життєвій ситуації.

О.Л. Музика здійснює типологічний підхід до вивчення проблеми здібностей та обдарованості, що включає диспозиційні і ситуаційні чинники регуляції. На думку автора, ці чинники здійснюють паралельний вплив на поведінку суб'єкта, при цьому обдаровані суб'єкти більшою мірою регулюють дії відповідно до диспозиційних характеристик, а пересічні керуються ситуаційними факторами. Ця теза вимагає додаткового обґрунтування. Перспективним є встановлення можливих причин порушення дії паралельного впливу диспозиційних і ситуаційних чинників й ігнорування ситуаційних чинників творчо обдарованими суб'єктами. **Метою** статті є теоретичний аналіз ситуаційної саморегуляції творчо обдарованої особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. В основі нашого розуміння процесу саморегуляції лежить системно-функціональний підхід О.О. Конопкіна, відповідно до якого регулятивні процеси є цілісною, замкненою по структурі, але інформаційно відкритою системою, що реалізується взаємодією функціональних ланок, співробітництво яких забезпечує досягнення мети [2]. Нами здійснена спроба розробити теоретичну систему ситуаційної саморегуляції суб'єкта і з'ясувати, які саме чинники – диспозиційні чи ситуаційні – зумовлюють взаємодію її функціональних ланок.

Під диспозиційними чинниками здебільшого ро-

зуміють особистісні риси, які проявляються незалежно від ситуаційного контексту. Особистісна риса, як психологічний конструкт, не має загальноприйнятого визначення. О.В. Лібін пропонує виділяти дві основні координати риси – адаптивність та експресивність поведінки, що створюють загальну її тенденцію та очікування. В.О. Ядов вважає, що під диспозицією особистості слід розуміти «фіксовану в її соціальному досвіді налаштованість сприймати й оцінювати умови діяльності, а також діяти в цих умовах певним чином» [10, с. 3]. У зв'язку з цими фундаментальними положеннями ми визначаємо диспозиційні чинники регуляції поведінки, як типові для конкретного індивіда реакції на типові ситуації його життя. Типові реакції можуть зазнавати корекції з адаптаційною та інтеграційною метою.

О.Л. Музика зазначає, що «у різних життєвих ситуаціях на перші ролі виходять різні цінності, тобто міняються не цінності, а кореляційні зв'язки між ними» [5]. На його думку, перелік цінностей не змінюється, а змін зазнає їх семантичне наповнення за рахунок зміни характеру зв'язків з іншими цінностями. Цей процес автором названий «феноменом мінливості стійкості», який дозволяє обґрунтувати ідею про те, що «життєві цінності кожної людини... унікальні, принаймні композиційно» [7, с. 117]. Іншими словами, поведінка суб'єкта, внаслідок усталеності композиції (конфігурації) ціннісної сфери, на певний час стає прогнозованою.

Пересічна особистість, внаслідок сталості ціннісних орієнтирів та мотивів діяльності, використовує перевірені досвідом поведінкові схеми, відтак демонструє усталений набір реакцій у типових для неї ситуаціях. Наприклад, у ситуації конкуренції суб'єкт схильний до компромісу й уникнення, що проявляється у формі підвищеної тривожності та приховування агресії. За взірця береться модель взаємодії з авторитарним батьком. У цьому випадку можемо говорити про стійкий взаємозв'язок диспозиційних характеристик особистості і типу ситуації. Поведінка цього суб'єкта буде прогнозованою за умови, що конкретний тип ситуації відповідає вимогам 1) ізоморфності (подібності), 2) значимості (вмотивованості, цінності) та 3) альтернативності (можливості змінити ситуацію). У випадку негативної валентності бодай одного з трьох параметрів ситуація для суб'єкта стає когнітивною ускладненою, слабо передбачуваною, що може спричинювати непрогнозовану зміну композиції цінностей, а відтак – поведінки в цілому.

Дотримуючись типологічного підходу до вивчення проблеми здібностей та обдарованості, О.Л. Музика зазначає: «Оскільки пересічна людина легко відмовляється від своїх здібностей під тиском ситуаційних чинників, то тут можна говорити про ситуаційну регуляцію поведінки і діяльності» [8, с. 189]. Диспозиційна регуляція проявляється в умовах релевантної ситуації. Ця диспозиційність змістов-

но наповнена етичними категоріями і досягається шляхом інтеріоризації спільних соціальних норм.

Творчо обдарована особистість здебільшого регулюється диспозиційними характеристиками. У них ситуаційна регуляція простежується лише в незначимих ситуаціях. У значимих ситуаціях проявляються суб'єктні цінності як «індивідуально-своєрідне поєднання діяльнісних і моральнісних цінностей, які забезпечують ресурсні і ціннісно-сміслові компоненти регуляції саморозвитку» [8, с. 191].

На нашу думку, такі відмінності у регуляції пересічної і творчо обдарованої особистості виникають тому, що їх ситуації мають різний життєвий масштаб. Пересічна особа чутлива до ситуаційних чинників, оскільки є суб'єктом одразу багатьох паралельних і рівноцінних ситуацій. Кожна ситуація потребує іншого концептуального підходу, відтак композиція цінностей пересічної людини значно більш лабільна, пластична.

Пересічну людину вирізняє нездатність самотужки регулювати більшість життєвих ситуацій, а тому вона регулюється переважно ситуаційними і нормативними чинниками. Відтак, її поведінка стає передбачуваною лише за умови, що вона уникатиме неізоморфних ситуацій, що вимагають докорінної зміни композиції цінностей і можуть викликати особистісну кризу.

Творчо обдаровану особистість вирізняє застрягання у ситуації творчого, професійного пошуку. Ця глобальна ситуація стає фоном життям, на тлі якої розгортаються інші ситуації. Ситуація творчого пошуку затягує все життя суб'єкта, підпорядковує його нормам окремо взятої глобальної ситуації. При цьому суб'єкт перманентного творчого процесу керується усталеною композицією цінностей, які підтвердили ефективність для досягнення мети глобальної ситуації. Тому часто-густо ця композиція цінностей переноситься на повсякденні ситуації, створюючи прецедент для дезадаптації. Творчий суб'єкт просто «не встигає» змінити композицію цінностей відповідно до нової ситуації, передовсім тому, що не є її вмотивованим суб'єктом.

Диспозиційні характеристики визначають все життя творчо обдарованої особистості, підкорене глобальній ситуації творчості. Творча особистість настільки заглиблена в неї, що вважає її вимоги абсолютними. Це створює підґрунтя для побутової неадекватності. Зате творча особистість досягає помітного успіху в ситуації творчості, оскільки це тільки її ситуація. В цю ситуацію вона інтегрувалася настільки, що не виникає прецеденту для ціннісного конфлікту, натомість створюється загальна ситуація саморозвитку.

Саморегуляція носить не стільки характер паралельної дії диспозиційних та ситуаційних чинників, скільки характер їх поетапного прояву.

На першому етапі (див. Рис. 1) суб'єкт здійснює етичну перевірку соціального епізоду на предмет його суб'єктивної прийнятності. Соціальний епізод стане

ситуацією за умови, коли її вимоги відповідатимуть актуальній композиції цінностей суб'єкта. Йдеться про диспозиційний етап регуляції поведінки, що реалізується шляхом здійснення таких внутрішньопсихологічних процесів, як рефлексія, аналіз власного досвіду і контроль з боку референтних осіб. На цьому етапі зазначені автономні процеси діють одночасно, змішано, і разом становлять блок моральнісних цінностей. Суб'єкт оцінює ступінь прийнятності ситуації в умовах тут-і-тепер (рефлексія); аналізує, наскільки це узгоджується з життєвим досвідом тоді-і-колись (регресія); вивчає ступінь відповідності оцінці референтних осіб там-і-з-ними (ідентифікація). Недостатня диференційованість внутрішньопсихічних процесів виникає завдяки неможливості суб'єкта свідомо розрізнати свої дискретні феноменологічні реальності рефлексивного, регресивного та ідентифікованого змісту. Він має найзагальніше уявлення про ймовірну ситуацію на основі трьох автономно-недиференційованих оцінок, що визначають ступінь її етичної ізоморфності.

Якщо соціальний епізод містить вимоги, які різко суперечать бодай одній з феноменологічних реальностей, соціальний епізод знецінюється, й індивід виходить з його поля, так і не ставши суб'єктом ситуації.

Цей етап супроводжується відповідним рівнем ситуаційного стресу суб'єкта, що є природною реакцією на можливість змінити композицію цінностей. Тому слід говорити про диспозиційну регуляцію поведінки.

Після прийняття ситуації відбувається її осмислення, формуються задачі. Суб'єкт звертає увагу на об'єктивні обмеження у досягненні ситуаційної мети і прагне їх знівелювати. Лише особистісних якостей для цього не вистачає. Тому на другому етапі суб'єкт керується ситуаційними чинниками. Суб'єкт виробляє план дій (операцій), які, на його думку, будуть ефективними (результативними й економними) для досягнення ситуаційної мети. Моральнісні цінності відступають на периферію ціннісної свідомості, а центральне місце посідають діяльнісні цінності. Рефлексивна робота забезпечує виокремлення власного досвіду та його ідентифікованої складової. Суб'єкт їх аналізує з огляду на ситуаційну доцільність. Йдеться про пошук діяльнісного ресурсу. Це зумовлює зміну композиції цінностей, передовсім діяльнісних. Після цього відбувається остаточне формування програми дій. Зміну композиції цінностей супроводжує внутрішній конфлікт, який подекуди викликає зміну моральнісних цінностей, що дає дозвіл на зміну дій, що до цього часу були недопустимими. Наприклад, в екстремальній ситуації, коли людині загрожує смерть, вона може

вдатися до вбивства. Убивство – це нова цінна дія, яка потребує докорінної, дарма що миттєвої трансформації системи моральнісних цінностей.

Внутрішній конфлікт зумовлює переоцінку цінностей. Якщо ситуація «вимагає» надто відмінних від актуальної композиції цінностей, може виникнути невроз (як реакція на неможливість ситуаційної інтеграції і її подальшої свідомої асиміляції) або психоз (коли суб'єкт за допомогою галюцинаторних проекцій намагається змінити несприятливу життєву ситуацію, створити безпечну суб'єктивну реальність).

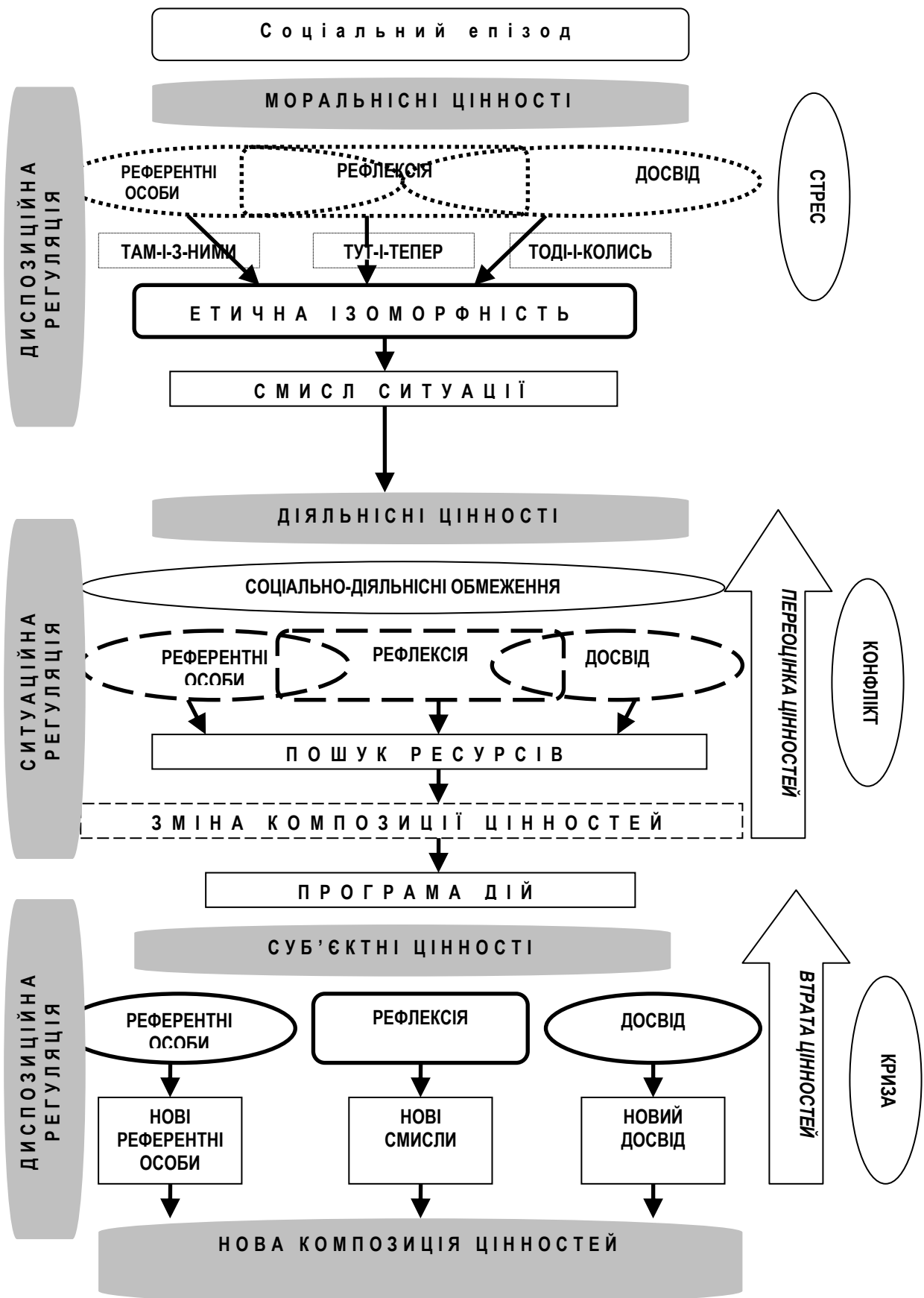
Дії, поведінка в ситуації, можуть зазнавати певної корекції з боку суб'єкта. Композиція цінностей впродовж цього етапу перебуває у найбільш хиткому стані. Оскільки суб'єкт керується не диспозиційними характеристиками, а ситуаційними чинниками, це дозволяє здійснювати виховання і психотерапію – фактично зміну диспозиційних (особистісно-моральнісних) характеристик.

На третьому етапі відбувається зміна актуальної композиції цінностей, яка зумовлює розвиток, регрес чи стагнацію особистісних характеристик суб'єкта. Цей процес можна назвати суб'єктивізацією цінностей, що передбачає остаточне виокремлення всіх феноменологічних сутностей особистості. У результаті рефлексії суб'єкт формулює нові життєві смисли, усвідомлює новий досвід і, можливо, інтеріоризує досвід нових референтних осіб. Якщо процес суб'єктивізації не відбувається, суб'єкт потрапляє в ситуації діяльнісної, моральнісної чи суб'єктної кризи [5]. Після цієї ситуації суб'єкт не здатен виробити нові життєві смисли, безуспішно дистанціюється від свого досвіду, заперечує чи витісняє наявність нових референтних осіб у своєму житті.

Ситуаційна саморегуляція творчо обдарованих осіб вирізняється тим, що ситуаційні чинники на другому етапі ніби уподібнюються, зводяться до одного знаменника, оскільки ситуація творчості має однакові параметри у різних соціальних епізодах. Суб'єкт ґрунтовно з ними ознайомлений і знає загальний алгоритм дій, що забезпечує досягнення бажаного результату. Творчо обдарована особистість керується переважно диспозиційними характеристиками. Ці диспозиції є не результатом психологічної сили особистості, а сили глобальної ситуації творчості, в якій суб'єкт є успішним, досяг суспільного визнання.

Висновки і перспективи подальших досліджень.

Творчо обдарована особистість поетапно регулюється диспозиційними і ситуаційними чинниками. Домінування впливу диспозиційних характеристик у діяльності творчо обдарованих осіб пояснюється «застряганням» у ситуації творчості, цілковитому підпорядкуванні її вимогам. Це зумовлює певну неадекватність творчо обдарованих особистостей у побуті, «неадекватність» змісту їх ціннісної свідомості для пересічних осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гришина Н. В. Психология социальных ситуаций / Наталья Владимировна Гришина // Вопросы психологии. – 1997. – № 1. – С. 121-132.
2. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека / Олег Александрович Конопкин // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 5-12.
3. Конопкин О. А. Стилиевые особенности саморегуляции деятельности / Олег Александрович Конопкин, Варвара Ильинична Моросанова // Вопросы психологии. – 1989. – № 5. – С. 18-26.
4. Коржова Е. Ю. Методика «Психологическая автобиография» в психодиагностике жизненных ситуаций: методическое пособие / Елена Юрьевна Коржова ; [под ред. Л. Ф. Бурлачука]. – К. : МАУП, 1994. – 109 с.
5. Музика О. Л. Криза творчої особистості: суб'єктно-ціннісний підхід до типології / Олександр Леонідович Музика // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : [б. в.], 2001. – С. 63-72.
6. Музика О. Л. Психологічні механізми ціннісної регуляції творчої діяльності / Олександр Леонідович Музика // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : зб. наукових

праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – № 10 (34). – С. 7-11.

7. Музика О. Л. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження ціннісної свідомості / Олександр Леонідович Музика // Проблеми суспільних трансформацій України в умовах транзитивного розвитку : збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2004. – С. 114-123.

8. Музика О. Л. Типологічний підхід у психології здібностей та обдарованості як альтернатива ситуаційно-диспозиційній антиномії / Олександр Леонідович Музика // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості : збірник наукових праць / За ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 4. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – С. 184-192.

9. Наумчик Н. В. К проблеме психической саморегуляции личности / Н. В. Наумчик // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 1. – С. 57-60.

10. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В. А. Ядова. – Л. : «Наука», 1979. – 264 с.

REFERENCES

1. Grishina, N.V. (1997). Psihologiya sotsialnyh situatsii [Psychology of social situations]. *Voprosy psikhologii - Questions of psychology*, 1. (pp. 121-132). [in Russian].
2. Konopkin, O.A. (1995). Psikhicheskaya samoregulatsiya proizvolnoi aktivnosti cheloveka [Psychic self-regulation of voluntary activity of man]. *Voprosy psikhologii - Questions of psychology*, 1. (pp. 5-12). [in Russian].
3. Konopkin, O.A. (1989). Stilevyie osobennosti samoregulatsii deiatelnosti [The stylistic peculiarities of self-regulation activity]. *Voprosy psikhologii - Questions of psychology*, 5. (pp. 18-26). [in Russian].
4. Kryzhova, E.Y. (1994). Metodika «Psikhologicheskaya avtobiografiya» v psikhodiagnostike zhiznennyh situatsii [Methods of «Psychological autobiography» in psychodiagnostics life situations]. L.F. Burlachuk (Ed.). Kyiv: MAUP [in Russian].
5. Muzyka, O.L. (2001). Kryza tvorchoi osobystosti: subiektno-tsinnisnyi pidhid do typologii [The creative personality crisis: subject-value approach to typology]. *Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psikhologii im. G.S. Kostiuksa APN Ukraini - Collected works of Institute of psychology named after G.S. Kostyuk of the APS of Ukraine*. (pp. 63-72). Kyiv [in Ukrainian].
6. Muzyka, O.L. (2006). Psikhologichni mehanizmy tsinnisnoi regulatsii tvorchoi diialnosti [Psychological mechanisms of value regulation of creative activity]. *Naukovyi chasopys NPU Imeni M.P. Dragomanova. Seriya 12. Psikhologichni nauky - Scientific Journal NPU of M.P. Dragomanov. Series 12. Psychological Science*, 10. (pp. 7-11). Kyiv: NPU im. M.P. Dragomanova [in Ukrainian].

7. Muzyka, O.L. (2004). Teoretychni ta metodologichni problemy doslidzhennia tsinnisnoi svidomosti [Theoretical and methodological problems of research of value consciousness]. *Problemy suspynykh transformatsii Ukrainy v umovah tranzytyvnogo rozvytku: zbirnyk naukovykh prats za materialamy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii - Problems of social transformations in conditions of transitive development: collected works of the international scientific-practical conference*. (pp. 114-123). Zhytomyr : Vid-vo ZhDU im. I. Franka [in Ukrainian].

8. Muzyka, O.L. (2008). Typologichniy pidhid u psikhologii zdibnostei ta obdarovanosti yak alternatyva sytuatsiino-dispozitsiynii antynomii [Typological approach in psychology of abilities and talents as an alternative to the case of disposition antinomy]. V.O. Malyako (Eds.), *Aktualni problemy psikhologii: Problemy psikhologii tvorchosti: zbirnyk naukovykh prats - Actual problems of psychology: The problems of psychology of creativity: collection of scientific works*. (Vol. 12.). (pp. 184-192). Zhytomyr: Vid-vo ZhDU im. I. Franka [in Ukrainian].

9. Naumchik, N.V. (2005). K probleme psikhicheskoi samoregulatsii lichnosti [To the problem of psychic self-regulation personality]. *Praktychna psikhologiya ta sotsialna robota - Practical psychology and social work*. (Vol.1). (pp. 57-60). [in Ukrainian].

10. Adova, V.A. (Eds.) (1979). Samoregulatsiia i prognozirovaniie sotsialnogo povedeniia lichnosti [Self-regulation and predicting social behavior]. Leningrad: «Nauka» [in Russian].

О. В. Мазяр

ОСОБЕННОСТИ СИТУАЦИОННОЙ САМОРЕГУЛЯЦИИ ТВОРЧЕСКИ ОДАРЕННОЙ ЛИЧНОСТИ

В статье проведен теоретический анализ проблемы ситуационной саморегуляции с позиции субъектно-ценностного подхода. Представлена структура ситуационной саморегуляции, продемонстрирован механизм формирования новых ценностных диспозиций субъекта, показаны функциональные отличия поведения заурядных и творчески одаренных личностей.

Ключевые слова: ситуационная саморегуляция, личностные ценности, личностные диспозиции, рефлексия, опыт, жизненная ситуация, творческая одаренность.

O. V. Maziar

PECULIARITIES OF THE SITUATIONAL SELF-REGULATION OF CREATIVELY GIFTED PERSON

The article presents a theoretical analysis of the problem of situational self-regulation. In particular, there was the attempt to develop an original theoretical system of situational self-regulation of the subject and find out what factors – dispositional or situational – determine the interaction of its functional units. The basic dispositional and situational factors of a person's behavior, the conditions of stability and predictability were determined. Some differences were observed in perception of situations by ordinary and creatively gifted persons. The study of mechanisms of self-regulation allows to set place of dispositional characteristics and situational factors of creative giftedness that provides additional opportunities for its development. The author proposed the structure of situational self-regulation, which includes the key resources to change the sphere of values of a personality. The article demonstrates the process of the stepwise formation of new value dispositions of the subject, its relationship with the change of perception of the subject of his life situation. The functional differences in situational self-regulation by ordinary and creatively gifted individuals were shown. Gifted personality gradually regulated by disposition and situational factors. Dominance of influence of dispositional characteristics of activity creatively gifted individuals explains by "holding up" in a situation of creativity, full obedience to the requirements. This disposition is not the result of psychological strength of personality and the strength of the global situation of creativity, in which the subject is successful, has achieved public recognition. This causes a certain inadequacy of creatively gifted individuals in everyday life, «inadequacy» of the content of their value consciousness for ordinary persons.

Keywords: situational self-regulation, personal values, personality dispositions, reflection, experience, life situation, creative talent.

Подано до редакції 13.04.2014